

İNKLÜZİV TƏHSİL MƏSƏLƏLƏRİ
ВОПРОСЫ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
ISSUES IN INCLUSIVE EDUCATION

UOT 374

İNKLÜZİV TƏHSİL TƏCRÜBƏSİNDƏ POTENSİAL MANEƏLƏRİN
ARAŞDIRMA NÜMUNƏLƏRİ

Cavid Vəkil oğlu Musayev*Bakı Dövlət Universitetinin fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı***ORCID: 0009-0008-8407-1928****E-mail: javidmusayev9@gmail.com**

Açar sözlər: inklüziv təhsil, əlilliyi olan şagirdlər, potensial maneələr, çətinliklər

Ключевые слова: инклюзивное образование, учащиеся с ограниченными возможностями здоровья, потенциальные барьеры, трудности.

Keywords: inclusive education, students with disabilities, potential barriers, challenges.

İnklüziv təhsilin tətbiqi 1970-ci illərdən başlamışdır, kurikulum və dərs metodlarını dəyişdirmədən digər yanaşmalardan fərqli olaraq əlilliyi olan şagirdləri adi siniflərə yerləşdirməyi əsas istiqamət kimi götürür. 2006-cı il Əlilliyi olan Şəxslərin Hüquqları Konvensiyası qabiliyyətindən və ya əlilliyindən asılı olmayaraq hər bir uşağa birlikdə öyrənmə mühiti yaratmağı hədəfləyir. Hər bir uşağın xüsusilə əlilliyi olan uşaqların da ibtidai təhsil almaq üçün fundamental hüququ vardır, bu səbəbdən heç bir uşaq öyrənmək və inkişaf etmək imkanından məhrum edilə bilməz [1]. İnklüziv tədrisin prinsiplərindən biri bütün tədris planlarını vahid şəkildə təqdim etməsi deməkdir. İnklüziv təhsil yalnız beynəlxalq təhsil siyasətinin proqramı ilə deyil, həm də yerli kontekstin sosial və mədəni dəyərləri ilə formalaşır. İnklüziv təhsili uğurlu şəkildə həyata keçirmək üçün məktəblərdə yerli dəstək modelləri yaradılmalıdır. UNESCO-nun 2020-ci il Qlobal Təhsil Monitorinqi Hesabatında əlilliyi olan uşaqların təhsil prosesində ciddi çətinliklərlə üzləşdiyi göstərilir. Qeyd olunur ki, onların əlilliyi olmayan həmyaşıdlarına nisbətən məktəbə getmək imkanı daha azdır və daha aşağı səviyyədə təhsil alırlar [2]. Tələbə fəaliyyətinin necə fərqli şəkildə olduğunu öyrənmək üçün inklüziv təhsil çox gözəl imkanlar yaradır. İstənilən bir müxtəliflik yeni təcrübə ifadə edir. Müəllimlər tələbə müxtəlifliyini araşdırmağa can atırlar. Onlar tələbələrin sahib olduqları müxtəlif resurslardan və təcrübələrdən istifadə edərək tədris prosesini tənzimləməyə çalışırlar. Sinif mühitində yavaş-yavaş inkişaf göstərən uşaqlar suallara cavab vermək üçün əllərini qaldırdığı zaman onları da görmək lazımdır, bu onlara güvən verəcək. Çünki onlar sinifdə öz həmyaşıdları ilə eyni münasibət gördüklərini hiss edəcəklər. İnklüzivlik onlara başqalarından aşağı olmadığını hiss etdirəcək. Əgər biz onlara şərait yaratsaq, onlar tipik uşaqların fəaliyyətlərini, rollarını və hər şeyi təqlid edə bilərlər [3, s.4-17]. İnklüziv təhsil sistemində birgə öyrənmə vasitəsi ilə əlilliyi olan şagirdlər kollektiv mühitə adaptasiya olur və cəmiyyətə inteqrasiya olunmağa yol açılır. Bununla yanaşı şagirdlərdə özünə inam hissi artır və cəmiyyət içində bərabər hüquqlu şəxsiyyət kimi inkişaf edir. Gələcək həyatlarında sosial məşğulluq kimi fəaliyyətlər yaranır [4, s.23-28].

Müəllimlərin inklüziv təhsil ilə bağlı təlimləri

Müəllimlər tədris prosesində açar rol oynayır, inklüziv siniflərə təyinat alan müəllimlər bu proses ilə bağlı bir sıra çətinliklər yaşayır. Çünki əlilliyi olan şagirdlərlə işləmək üçün müəllimlərdə peşəkar təlim bacarıqları olmalıdır. Müəllimlər üçün inklüziv təlim mühitinin yaradılması və müvafiq dəstəyin göstərilməsi vacibdir. Ona görə şagirdlərin həm akademik həm də şəxsi inkişaf potensiallarını tam reallaşdırma bilməlidirlər. Eyni zamanda müəllimlər də əlilliyi olan şagirdlərin təhsili və tədrisi üçün material və resursların və müvafiq imkanların çatışmazlığını göstərir. Bəzi məktəblər vardır ki, ümumilikdə inklüziv təhsil xidmətləri üçün hazır deyil. Uyğun şəraiti olmayan sinif otaqları, pandusları olmayan pilləkənlər, sinif mühitinə lazım olan adaptiv avadanlıqların olmaması potensial maneələrdir. Məsələn: Brayl əlifbası ilə tədris materialları, işarə dili tərcümələri, ekran oxuyucuları, yardımçı texnologiyalar və ya başqa vəsaitlər çatışmır. Təhsil müəssisəsi hər bir şagirdin təhsil alması üçün əlçatan şəraitə sahib olmalıdır [5, s.57-65].

Sosial integrasiya və həmyaşd münasibətləri

Əlilliyi olan şagirdlər inklüziv siniflərdə öz həmyaşdları tərəfindən rədd edilə bilər, bu kimi hallar onların sosial münasibətlərinə və özünüdərkinə mənfi təsir göstərir. Bununla yanaşı sinif yoldaşları ilə səmimi əlaqələr qurmağa çətinlik yaradar, özünəinamın azalmasına və mənfi davranışlara səbəb olar, hətta bəzi əlilliyi olan şagirdlər gərgin emosional vəziyyətlərinə görə zorakılıqla üzləşə bilərlər. Bu hallar əlilliyi olan şagirdlərdə tənhalıq və təcrid olma hissini artırır, stress və narahatlıq hissini daha da çoxaldır [6, s.195-202]. Əlilliyi olan şagirdlərin cəmiyyətə integrasiyası üçün inklüziv təhsil ideal bir platforma ola bilər, çünki əlilliyi olan bir şagird öz həmyaşdını təqlid edə bildiyi halda daha yaxşı nəticələr sərgiləyəcəkdir. Şagirdlər davamlı təhsil aldıqdan sonra sosial şəbəkələrə daha rahat şəkildə uyğunlaşa bilərlər. Inklüziv mühitdə inkişaf geriliyi olan şagirdlərin sosial təcridliyi əsas məsələlərdən biridir. Çünki bu uşaqlarda özünə qapanma və ya təklik hissi ruhlarına daha yaxındır. Təfəkkür və davranış fərqliliyi səbəbi ilə əlilliyi olan şagirdlərin öz həmyaşdları tərəfindən rədd edilə bilər, sözlü və ya fiziki hücumlara qarşı özünü müdafiəsiz qala bilərlər [7, s.410-425].

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, inklüzivlik ideyası bəzi əlilliyi olan şagirdlər üçün xüsusilə autizm spektr pozuntusu diaqnozu qoyulmuş şəxslər üçün həmişə uyğun olmaya bilər. Bəzən aqressiv davranışla nümayiş olunan autizmlə şəxslər sinif mühitinə adaptasiya olmağa çətinlik çəkirlər. Mürəkkəb sosial münasibətlər, emosional ehtiyaclar inklüziv mühitdə şagirdlərin sosial inkişafına və ümumi rifahına maneə yarada bilər. Autizm spektr pozuntusu olan şagirdlər qarşılıqlı sosial əlaqələr və ünsiyyət zamanı yaşadığı çətinliklər onların akademik göstəricilərinə təsir göstərir [8, s.1-25].

Diskusiya

Cənubi Afrikanın Limpopo əyalətinin Capricorn south bölgəsində məktəblərdə aparılan tədqiqatda inklüziv təhsilin praktiki inkişafına maneə yaradan səbəblər araşdırılmışdır. Bu əsnada siniflərin fiziki şəraiti, maddi resurs çatışmazlığı, kurikulum yanaşmaları, dəstək strukturları, müəllimlərin peşə hazırlığı perspektivliyi öyrənilmişdir. Tədqiqat prosesində görülür ki, məktəblərdə əlilliyi olan şagirdlər üçün uyğun dərs vəsaitləri, dəstək materialları, siniflərin texniki avadanlıqları, texnologiya obyektlərinin çatışmazlığı vardır. Bəzi şagirdlər əlil arabalarından istifadə edir, lakin dayaq panduslar yoxdur və ya uyğun deyil. Halbuki məktəbin inklüzivliyi üçün uyğun infrastruktur yaradılmalıdır. “Bəzi uşaqlar əlil arabalarından istifadə etdiyi üçün bizim pilləkənlərdən yararlanma bilmir. Onların rampalı pilləkənlərə ehtiyacı var.” “Bəli, biz

deyirik ki, məktəb inklüziv məktəbdir, amma görürsünüz ki, infrastruktur buna imkan vermir”. Bəs məktəbdəki müəllimlər inklüziv təhsil haqqında nə bilirlər? Tədqiqatlara görə müəllimlər inklüziv təhsili dəstəkləsələr belə, əlilliyi olan şagirdlərlə işləməyin çətin olduğunu bildirir və ya onları necə dəstəkləməli olduqlarını aydın şəkildə ifadə edə bilmirlər, təlim prosesini standart qaydada həyata keçirirlər, bu sahədə şəxsi inkişafı üçün əlavə təlimlərə ehtiyac duyurlar. Təhsil siyasəti səviyyəsində inklüzivlik müsbət qarşılanır, lakin məktəblərdə praktiki məsələlər çətinlik yaradır [9, s.210-213].

Böyük Britaniyada Lancaster universitetinin müəllimləri ilə aparılan sorğuda inklüziv təhsilə dair baxışlar, təcrübələr, ali təhsil bölməsində inklüziv təhsilin müsbət tərəfləri və çətinlikləri araşdırılmışdır. Tədqiqata görə, ali təhsil sektorunda tələbələrin müxtəlifliyi inklüziv təhsilin inkişafına kömək edir. Nə qədər fərqlilik qəbul edilsə, fərqli insanlar fərqli yollarla töhfələr verə bilsə, tələbələr bir o qədər çox şey öyrənmiş olacaqdır. Başqa bir tərəfdən inklüzivlik fəlsəfəsinə dar düşüncəli baxışlar, iş yükünün çoxluğu, inklüziv mühiti qiymətləndirmə prosesinin çətinliyi, mövcud təlimlərin məhdud şəkildə mənimsənilməsi bu sahənin əsas problemlərindən biridir. İş yükünün ağırlığı və təlimlərin məhdud mənimsənilməsi məktəb müəllimləri ilə aparılan tədqiqatlarda da özünü göstərmişdir. Bu məsələlər təhsil siyasətində ən vacib məqamlardır, dərindən araşdırılması vacibdir [10, s.54-65].

Universitet müəllimlərinin fikirlərinə əsasən inklüzivlik anlayışı yalnız əlilliyin həllinə yönəlmiş olmaqla məhdudlaşmır, digər müxtəliflik formaları, xüsusilə beynəlxalq tələbələrin ehtiyacları inklüziv təhsil siyasətindən ayrı saxlanılmalı deyil, inklüzivlik eləcə də beynəlxalq tələbələrin bərabərliyinin tanınmasıdır. Sınıfdə sadəcə əlilliyi olan birinin olması inklüzivlik deyildir, həm də beynəlxalq tələbələrin də hüquqi tələblərə əlçatanlığı inklüzivlik anlayışıdır [11, s.72-85].

Tədqiqatların birində Bedlu adlı görmə əlilliyi olan bir şagirdin inklüziv təhsil mühitində üzləşdiyi çətinliklər və situasiyalar araşdırılmışdır. Inklüziv təhsilin əhəmiyyəti ilə bağlı verdiyi müsahibədə qeyd etmişdir ki, məktəb icması tərəfindən xoş qarşılanır. Bu mühit ona sinif yoldaşları ilə dostluq etməyə və sosial münasibət qurmağa köməklik edir. “Sinif yoldaşlarım ilə birlikdə çox xoşbəxtəm. Onlar mənə bir yerə getdiyim zaman yol göstərirlər. Lakin görmə qabiliyyəti zəif olan şagirdlərlə birlikdə bir məktəbə getsəydim əgər, vəziyyətimin necə ola biləcəyini bilmirəm”. Həmçinin çətinliklərdən dolayı bildirmişdir ki, şagirdlər fərqli öyrəndikləri üçün tək bir metoddan istifadə etmək əlverişli deyil; tək bir metod bütün şagirdlərin ehtiyaclarını ödəmir. Ona görə də Bedlu müəllimlərin metodlarını onun üçün rahat olmadığını bildirdi. Ona xüsusi sinif dəstəyi verilmir. Tədqiqatçılar inklüziv təhsilin çatışmazlığı ilə əlaqədar olaraq, sinif müəlliminin görmə əlilliyi olan şagirdlər üçün əlavə bir məzmunun və ya tapşırığın hazırlamadığını müşahidə etdilər, müəllim, görmə əlilliyi olan şagirdlərə necə davranmağı və necə öyrətməyi bilmirdi. Müəllim sinif otağında “Cədvəl baxın”, “Səhifədəki məndən görə bilərsiniz”, “Lövhədə göründüyü kimi” ifadələr istifadə edirdi. Bu sözlər müəllimin görmə əlilliyi olan şagirdlərə necə davranmalı olduğunu bilmədiyini göstərirdi [12, s.112-124].

Inklüziv təhsilin uğurlu tətbiq edilməsi üçün aktual çətinliklər hələ də yaşanır. Bu mövzu ilə bağlı aparılan araşdırmalar göstərir ki, minimum məhdudlaşdırıcı mühitin təmin olunması vacibdir. İxtisaslı müəllim hazırlığı, məktəb infrastrukturunda lazım olan dəyişikliklər və adekvat dəstək xidmətlərinin göstərilməsi sistemli məsələləri əhatə edir [13].

Ümumdünya təhsil sistemində inklüziv təhsilin inkişafına maneə olan səbəblər həmçinin Azərbaycan təhsil mühitində də özünü göstərir.

- Inklüziv təhsilin məzmunu haqqında müəllimlərin təcrübəsizliyi
- Rəsmi kurikulum proqramının çətinliyi
- Məktəb mühitinin əlçatan olmaması
- Əlilliyi olan şagirdlərin öyrənməyə qabiliyyəti haqqında mənfi düşüncələr
- Məktəbin maddi texniki baza çatışmazlığı
- Məktəbin və müəllimlərin pedaqoji və sosial dəstək ehtiyacı
- Tədrisin şagirdyönlü olmaması
- Valideynlər ilə aktiv əməkdaşlığın olmaması
- Əlilliyi olmayan şagirdlərin valideynlərinin inklüziv təhsilə güvənsizliyi [14, s.89-95].

Ölkəmizdə əlilliyi olan şagirdlərin inklüziv siniflərdə çətinlik yaşadığı əsas məqamlardan biri də xarici dil öyrənmələridir. Inklüziv siniflərdə əlilliyi olan şagirdlərlə tədris prosesini həyata keçirmək üçün müəllimlər təcrübə əhəmiyyətli təlim proqramlarından keçmir, bu hal müəyyən çətinliklər yaradır. Digər bir tərəfdən təlim resurslarının çatışmazlığı da inklüziv təhsilin təşkilinə ciddi maneələr yaradır. Inklüziv təhsil üçün lazım olan dərs materialları xüsusi hazırlanmalıdır. Məsələn: eşitmə əlilliyi olan şagirdlər üçün audio materialların alt yazı ilə, görmə əlilliyi olan şagirdlər üçün Brayl əlifbasının təmin olunması vacibdir [15, s.533].

Araşdırmanın nəticələri göstərir ki, dünyada və ölkəmizdə inklüziv təhsilin inkişafına maneə yaradacaq bir sıra oxşar səbəblər vardır. Uyğun səviyyədə olmayan müəllim hazırlığı, ağır kurikulum proqramı, dəstək xidmətlərinin məhdudluğu, əlverişsiz infrastruktur, valideynlər və müəllimlər arasında inklüzivliyə dair qanun – qaydalarla bağlı boşluqların olması inklüziv təhsilin tətbiqi zamanı müşahidə edilən ciddi maneələrdir. Məktəblərdə göstərilən ümumi dəstəyin məhdud səviyyədə olması öyrənməyə maneələr törədir. Həmçinin inklüziv təşəbbüslərdə prioritet götürülən təlimlər məhdud saydadır və təəssüflər olsun ki, müəllimlər inklüziv təhsilin tədrisi yanaşması ilə yaxından tanış deyildir, yalnız şəxsi təcrübələrinə əsaslanaraq dərs deyirlər.

Problemin aktuallığı. Əlilliyi olan şagirdlərin təhsilə cəlb edilməsində inklüzivlik anlayışı müstəsna rol oynayır. Inklüziv təhsilin inkişafına sərhəd qoyacaq amillərin mahiyyətini araşdırmaq mövzunun aktuallığını qoruyur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə ölkəmizdə və başqa ölkələrdə inklüziv təhsilin inkişafına maneə törədəcək səbəblər və mövcud ədəbiyyatdan verilən nümunələr əsasında çətinliklər göstərilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqat nəticələri olaraq müəllim hazırlığının perspektivliyi, məktəblərin müvafiq struktur baxımından düzəldilməsi, uyğun dəstək xidmətlərinin təşgili və akademik dərs sisteminin hazırlanması potensial maneələrin aradan qaldırılmasında tətbiq oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. UNICEF. The Convention on the Rights of the Child and the Convention on the Rights of Persons with Disabilities: key documents on inclusive education New York, NY, United

States – 2021.

2. UNESCO. Global education monitoring report: Inclusion and education – All means all. Paris: UNESCO Publishing - 2020.

3. Kaur, R. & Saliyan, R.H. Teacher perspectives and barriers in implementing inclusive education for Indian children with special needs: A pilot study. *British Journal of Special Education* – 2025. 52, 4–17.

4. Cəlilova, S.X., Musayeva, G.Ə. Orta məktəbdə fizikanın tədrisində şagirdlərin məntiqi təfəkkürünün inkişaf etdirilmə yolları. *Fizika, riyaziyyat və informatika tədrisi* – 2023. №1, s.23-28.

5. Jardinez, M. J. & Natividad, L. R. The Advantages and Challenges of Inclusive Education: Striving for Equity in the Classroom. *Shanlax International Journal of Education* – 2024, 57–65.

6. Chen, S. Inclusion of young children with special needs in early childhood education in the United States: Advantages and disadvantages / Huang, Q., Liu, Z., & Wang, H. *International Conference on Social Development and Media Communication* – 2022. Vol 631, s.195-202.

7. Burningham, O. Inclusive education for children with development disabilities in Ethiopia: Stakeholder views on benefits, disadvantages and priorities for action / Chen, A., Genovesi, E., Belay, W., [və b.] *Journal of Autism and Development Disorders* – 2024. 56, (3), s.410-425.

8. Coelho, E. Positive and Negative Effects of Inclusive Education on Social Development for Students with Autism Spectrum Disorder: A Literature Review / Salem State University – 2019. s.1-25.

9. Mphahhele, L. Context-specific inclusive education: A local perspective on the enterprise. *Educational Research and Reviews* – 2020. Vol. 15(5), s.210-213.

10. Atasanova, D & Papen, U. UK University teachers on inclusive education: conceptualizations, practices, opportunities and challenges, *Studies in Higher Education*, - 2026. Vol. 51, No. 1, s. 54–65.

11. Gupta, T. D., & B. Gomez. “International Students and Equity, Diversity and Inclusivity (EDI) in Canadian Universities.” In *International Students from Asia in Canadian Universities: Institutional Challenges at the Intersection of Internationalization, Racialization and Inclusion*, Routledge – 2024., s. 72-85.

12. Belay, M, A & Yuhin, S. G. The challenges and opportunities of visually impaired students in inclusive education: The case of Bedlu. *Journal of Pedagogical Research*, - 2020. Vol 4, Issue 2. s. 112-124.

13. Slee, R. Inclusive education: from policy to school implementation In: Clark, C., A. Dyson and A. Millward (Eds.) *Towards Inclusive Schools*. London: Routledge – 2018.

14. Cəlilova S. və Musayeva G. Ümumi orta təhsil məktəblərində inklüziv siniflərdə təbiət fənlərinin tədrisi texnologiyası. *Azərbaycan məktəbi* – 2023. № 4 (705), s. 89–95.

15. Kərimova, D. İnküziv tələbələrə xarici dilin tədrisi: problemlər və çətinliklər. “İnküziv təhsil: nailiyyətlər və qarşıda duran vəzifələr” I Respublika Elmi Konfransı: 04-05 mart 2025, s. 533.

C.V. Musayev**İnklüziv təhsil təcrübələrində potensial maneələrin araşdırma nümunələri
Xülasə**

İnklüziv təhsilin əsas meyarlarından biri əlilliyi olan şagirdlərin adi siniflərdə təhsilə cəlb edilməsidir. Bu tədqiqatda problemin aktuallığı beynəlxalq təhsil siyasətində və yerli təhsil kontekstində inklüziv təhsil ilə bağlı görünən çətinliklərin məcmusu kimi qiymətləndirilir. Məqalədə inklüziv siniflərdə yaşanan çətinliklər və inklüziv təhsilin inkişafına potensial maneələrin nümunələri araşdırılmışdır. Müxtəlif ölkələrdə inklüziv təhsilin maneələri ilə bağlı aparılan tədqiqatlar nəzəri cəhətdən təhlil edilmiş və ölkəmizdə bu mövzu ilə əlaqədar oxşar problemlər ön plana çıxarılmışdır.

Дж.В. Мусаев**Исследование потенциальных препятствий в практике инклюзивного
образования
Резюме**

Одним из основных принципов инклюзивного образования является вовлечение учащихся с ограниченными возможностями здоровья в общеобразовательные классы. В данном исследовании актуальность проблемы рассматривается в контексте существующих трудностей, связанных с инклюзивным образованием как в международной образовательной политике, так и в местной образовательной среде. В статье рассматриваются трудности, возникающие в инклюзивных классах, а также анализируются примеры потенциальных барьеров, препятствующих развитию инклюзивного образования. Проведён теоретический анализ исследований, посвящённых барьерам инклюзивного образования в различных странах, а также выделены схожие проблемы, наблюдаемые в национальной системе образования.

C.V. Musayev**Research examples of potential barriers in inclusive education practices
Summary**

One of the fundamental principles of inclusive education is the integration of students with disabilities into general education classrooms. In this study, the relevance of the issue is considered in relation to the visible challenges associated with inclusive education in both international educational policy and the local educational context. The article examines the difficulties experienced in inclusive classrooms and explores examples of potential barriers to the development of inclusive education. Studies conducted in various countries on the barriers to inclusive education were theoretically analyzed, and similar issues related to this topic within the national educational system were highlighted.

Redaksiyaya daxil olub: 04.05.2026